

ВІДДІЛЕННЯ РЕДАКЦІЇ
Збірника наукових праць «Гілея: науковий вісник»

ВІННИЦЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Вінницький національний технічний університет)
керівник **Денисюк С.Г.**, кандидат політичних наук
E-mail: svitlana.denisuyck@yandex.ua

ДНІПРОПЕТРОВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Дніпропетровський національний університет імені О. Гончара)
керівник **Вершина В.А.**, кандидат філософських наук, доцент
E-mail: vivi.dp@mail.ru

ДОНЕЦЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Донецький національний університет)
керівник **Андриєнко О.В.**, кандидат філософських наук, доцент
E-mail: elena_andrienko8@mail.ru

ЗАПОРІЗЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Запорізький національний технічний університет)
керівник **Ємельяненко Є.О.**, кандидат філософських наук, старший викладач
E-mail: gileya_zaporizhzhya@ukr.net

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника)
керівник **Дичковська Г.О.**, кандидат філософських наук, доцент
E-mail: go_osmomysl@ukr.net

ЛУГАНСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Східноукраїнський національний університет імені В. Даля)
керівник **Михайлюк В.П.**, доктор історичних наук, професор
E-mail: vital_mih@ukr.net

ЛЬВІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Національний університет «Львівська політехніка»)
керівник **Карівець І.В.**, кандидат філософських наук, доцент
E-mail: sacre@ukr.net

МАРИУПОЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Маріупольський державний університет)
керівник **Дегтеренко А.М.**, кандидат політичних наук, доцент
E-mail: degterenko777@ukr.net

МИКОЛАЇВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Південнослов'янський інститут Київського слов'янського університету)
керівник **Хімченко О.Г.**, кандидат філософських наук, професор, член-кореспондент УАН; координатор **Макарчук С.С.**, кандидат історичних наук, доцент
E-mail: Alex_x_5@ukr.net або rvgreabis@farlep.mk.ua

ОДЕСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Одеський національний університет імені І.І. Мечникова)
керівник **Барвінська П.І.**, кандидат історичних наук, доцент
E-mail: barwinskaja@ua.fm

ПОЛТАВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Полтавський факультет Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого)
керівник **Куцупал С.В.**, доктор філософських наук, професор
E-mail: svkutsepai@rambler.ru

СЕВАСТОПОЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Севастопольський національний технічний університет, м. Севастополь)
керівник **Фіров П.Т.**, кандидат історичних наук, доцент
Тел.: 8 068 925 74 57

СИМФЕРОПОЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Кримський економічний інститут Київського національного економічного університету імені В. Гетьмана, м. Симферополь)
керівник **Попов О.Д.**, кандидат історичних наук, доцент
E-mail: popalex79@mail.ru

ТЕРНОПІЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка)
керівник **Кліш А.Б.**, доцент
E-mail: Klish_Andriy@ukr.net

УМАНСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини)
керівник **Кривошея І.І.**, кандидат історичних наук, доцент
E-mail: kii1969@mail.ru

ХАРКІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»)
керівник **Владленова І.В.**, кандидат філософських наук, доцент
E-mail: viadlenova@email.ua

ЧЕРКАСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Черкаський державний бізнес-коледж)
керівник **Васильчук Є.О.**, кандидат політичних наук
+3 8 067 735 51 17; +3 8 093 065 79 58
E-mail: vasilchuk84@bk.ru

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
(Чернігівський педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка)
керівник **Горобець С.М.**, викладач
E-mail: olen_c@yandex.ru

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Всеукраїнська наукова конференція «Запорозька Січ і українське козацтво»

УДК 94(477):329.733

Кривошея В.В.

Козацько-гетьманська держава на цивілізаційному фоні

Проаналізовано завдання дослідження козацько-гетьманської держави через призму цивілізаційних оцінок біосоціальної, політичної, економічної і духовної сфери.

Ключові слова: козацько-гетьманська держава, цивілізаційний підхід, біосоціальна, політична, економічна, духовна сфери.

Історична наука на рівні описовості дає більш менш послідовну причинно-наслідкову лінію розвитку українського козацтва. Складніше з появою емпіричних досліджень, без яких вийти на філософське осмислення цієї проблеми неможливо. Уривковість джерельної бази ускладнює дослідження цього питання, але і наявні джерела вимагають їх нового прочитання під кутом різних цивілізаційних підсистем і критеріїв. Цивілізаційний підхід відіграє важливу роль в осмисленні місця того чи іншого явища у всесвітній історії. Згідно з п'ятирівневою класифікацією Р. Уескотта пропонувану цивілізацію слід віднести до козацької (регіональної і локальної), української (національної), європейської (континентальної), світової (західної). Інші класифікації не дозволяють українське козацтво віднести до окремої цивілізації. Полишаючи кінцеве вирішення цього питання філософам, поглянемо на козацтво з точки зору методології цивілізаційного підходу, що дає змогу збагатити наші знання новими ракурсами погляду на вже відомі проблеми.

На приклади існування українського козацтва (яке єдине в світі змогло створити свою державу) маємо можливість дослідити довгочасове існування і відтворення специфічної просторовочасової історичної ідентичності, в якій стали елементи переважати над нестабільними і поєднуються з мутаціями.

Відомо, що цивілізація, яка утверджується, поглинає попередню або дещо її витісняє. У нашому випадку козацтво поглинуло і частково витіснило головний правлячий стан що передувало йому – шляхетство. При чому останнє стало цементуючим фундаментом нової ідентичності під козацьким прапором.

Не можна не погодитися з твердженням, що «українська шляхта в своїй переважній більшості відразу ж і без жадних вагань із зброєю в руках рішуче виступила на захист Речі Посполитої» [34, с.29], проте Хмельницькому і його соратникам вдалося її розколоти. Частина шляхти стала на бік повсталих і покозачилась. Професор Наталія Яковенко виділяє «більші хвилі покозачення шляхетського елементу: впродовж літа-осені 1648 р., тобто внаслідок перших військових триумфів Хмельницького, і восени

Запрошуємо Вас відвідати наш сайт: www.gileya.org.ua

Див. також: Сайт Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського:
www.nbuv.gov.ua/portal Розділ: *Наукова періодика України: журнали та збірники наукових праць*

1649 – на початку 1650 р., після Зборівської угоди» [40, с.22]. Для підтвердження цього наведемо таблицю питомої ваги шляхти у козацькому війську за реєстром 1649 р.

Полки	Кількість козаків	Кількість шляхти	Частка шляхти
Білоцерківський	2990	544	18,2
Брацлавський	2655	457	17,2
Кальницький	2050	291	14,2
Канівський	3167	397	12,5
Київський	2010	314	15,6
Корсунський	3472	501	14,4
Кропивненський	1992	228	11,4
Миргородський	2982	200	6,7
Полтавський	2970	139	4,7
Переяславський	2982	451	15,1
Прилуцький	1996	199	10
Уманський	2976	445	15,0
Черкаський	2996	364	12,1
Чернігівський	997	135	13,5
Чигиринський	3222	435	13,5
Загалом:	40475	5100	12,6

Звичайно характеристику цивілізації здійснюють за чотирма підсистемами: біосоціальною, економічною, політичною, культурною.

Методика аналізу чотирьох підсистем моделі цивілізації дає змогу комплексно проаналізувати українське козацтво, розглянувши джерела під новим кутом зору. Як відомо, джерела «говорять лише тоді, коли вмiєш їх запитувати... Як тільки ми відмовимося просто протоколювати слова наших свідків, як тільки наміряємося самі примусити їх говорити, необхідно скласти список питань» [7, с.38]. Такий список запитань за різними методиками цивілізаційного підходу дає різноманітні відповіді на них, збагачуючи історію, особливо емпіричну, українського козацтва.

Біосоціальна підсистема характеризується: станом сім'ї, родичання, статевіковими і шлюбними відносинами, здоров'ям, гігієною, їжею, поселенням і житлом, одягом, відпочинком, захистом від загроз. До цього додається густина населення, масштаби освоєння земель, наявність диких земель і лісів.

У Гетьманщині ще існувала велика, нерозділена [24, с.49], складна сім'я, коли на одному дворі рідні, рідше двоюрідні сімейні брати з їх потомками володіли нерозділеним спільним майном та землею і підкорялись одному із старших родичів. Ці сім'ї склалися з кількох шлюбних пар, з їхніми прямими чи, іноді, побічними родичами. Вони були трьохчотирипоколінні, авторитарні. «Достиг до свого пристанища отчеського, и засталъ еще въ живыхъ отца и матку, и всехъ братий и сестер, и деда своего Стефана (який уже живши купно зъ нами легъ сто и тридцать и умре)» [3, с.328]. Одним із факторів збереження великої сім'ї було не вигідне дроблення земельних наділів.

Простежена трансформація великої патріархальної сім'ї в Україні [31, с.138–154] засвідчує, що часто у зв'язку зі смертю голови сім'ї з патріархальної вона перетворювалася в братську (задружного типу), яку складали брати з їх сім'ями і вона функціонувала на колективній власності на землю, майно і спільному споживанні.

Дослідники вважають, що українці характеризуються намаганнями виділитися, виокремитися, завести своє особисте господарство [38, с.105]. Склад і кількість членів сім'ї стають більш рухомими та мінливими. Провідною тенденцією було в наслідок збільшення чисельності сім'ї, виділення з її складу старших синів, або повний розподіл її після смерті голови сім'ї. Збереженню великої сім'ї сприяли особливий соціальний статус козаків і специфічний замкнений уклад їх життя, служба з так званої «козацької землі».

Труднощі колонізаційного періоду в умовах постійної загрози були основою малих сімей. Запорізькі традиції шлюбності також сприяли існуванню малих, а не великих сімей. За даними перепису 1897 р. кількість сім'ї в Полтавській, Чернігівській та Київській губерніях становила 5,7 [28, с.8].

За національним складом сім'ї були однорідні і у більшості регіонів моноетнічні. Лише в порубіжних районах спостерігаються окремі випадки шлюбів з представниками порубіжного етносу (білорусами в Поліссі, татарами на Полтавщині, росіянами на Сіверщині), етнічно змішані шлюби також характерні для місць компактного проживання (греків у Ніжині чи вихідців з Волощини та Греції на Переяславщині).

Еволюція місця та ролі неукраїнців у соціальній та національній еліті збігалася з історичними періодами існування української козацької держави. У 1648–1676 рр. вони перебували поруч з українцями в козацькому війську, переймалися їх інтересами, боролися з ворогами України (волохи Апостоли, Скидани, серби Думитрашки-Райчі, Сербини, Новаковичі, греки Мигалевські, Мазаракі, Греки). У 1676–1708 рр. спочатку допомагали утвердженню покозаченої правобережної шляхти на лівобережному Гетьманстві, а потім стверджуються і самі в тепер вже й їхній Україні. Протягом 1708–1782 рр. самодержавство активно використовувало неукраїнців для руйнації Гетьманщини та її інкорпорації (волохи Станіславські, Кицеші, Бразули, Афендики, серби Божичі, Милорадовичі, Милутовичі, Требинські, греки Томари, Костянтиновичі, Греки).

Найбільше неукраїнського елемента у командних органах козацької армії давали білоруси. Особливо багато їх було серед полчан стародубських і ніжинських, але встановлення їх серед козацької старшини ще вимагає спеціального дослідження. Складнощі цього процесу пов'язані з традиційним формуванням козацтва, як з українських, так і білоруських земель, а також тим, що у самому Війську Запорозькому різниці між українцями і білорусами, як свідчать документи, не робилася, тобто, рівень усвідомлення окремішності від білорусів був набагато слабшим, ніж від московитів. Загалом відсоткове співставлення неукраїнців серед старшини в полках Гетьманщини коливалося від 1 до 11 %, а саме: Переяславський полк – 11 %, Гадацький – 4,6 %, Миргородський – 3,3 %, Лубенський і Стародубський – 2,7 %, Полтавський – 1,8 %, Чернігівський і Київський – 1,5 %, Прилуцький – 1,4 %, Ніжинський – 1 %. Разом неукраїнці в старшинському середовищі склали 3,9 %, серед них 53 представники волоського походження, по 29 євреїв і греків, по 19 татарського і сербського, 10 росіян, 4 болгар, по 3 поляки і угорці, 2 молдавани, по одному чеського, німецького і циганського походження.

Порядок успадкування характеризувався: процесом демократизації внутрішньосімейних відносин, тенденцією розукрупнення сім'ї, стосовно вільним становищем жінки [38, с.107]. Спадкоємцями майна під час розподілу сім'ї були сини, які отримували рівні частки. З батьками залишався молодший син. Дружина користувалася правом майна і успадкування. В різних місцях це право трактувалося по-різному, від головної спадкоємиці до спадкоємиці за умови повторного не виходу заміж, що фіксувалося в тестах (заповітах) чоловіків. Ще за Литовським статутом доньки при братах мали право на четверту частину батьківського майна. Після смерті голови роду управління господарством переходило до його дружини чи сина (в залежності від його віку). У разі відсутності синів, після смерті батьків, господарство ділилося на рівні частини між доньками чи передавалося племінникам.

Придане («отчизна», «материзна», «дідизна», «бабизна») на завжди залишалося в управлінні і розпорядженні дружини, яка визначала порядок його успадкування.

Для сім'ї однією з головних функцій було створення і відтворення матеріальних благ, тобто забезпечення себе продуктами, одягом, тощо. Предмети побуту виготовлялися або самостійно, або купувалися на ринку, чи обмінювалися. При ставово-віковому розподілі праці жінці відводилася самостійна роль у домашньому господарстві: вона готувала їжу, працювала на городі, обробляла льон і коноплю, прала, ткала, шила, доглядала домашню худобу та птицю. Чоловік працював у полі, виготовляв і ремонтував реманент, займався теслярством та столярством, заготовляв паливо, будівельні матеріали, доглядав робочу худобу. Більш пізні дослідження вказують на те, що в Україні жінки рідко брали участь у тяжких польових роботах [38, с.108].

Через сім'ю здійснювалася міжпоколінна передача традицій, залучення дітей до старих звичаїв, обрядів, пісень, казок, етнічних і етичних цінностей. Загальновідомо, що цей важливий процес, який впливає на формування етнічної самоідентифікації, був більш ефективним в трьохпоколінній сім'ї з бабусями та дідусями. Прикладом цього є спогади І. Турчиновського: «Списався мною многогрішнимъ, Іллею Турчиновскимъ, священникомъ и наместникомъ Березанскимъ, житіе и страданіе свое въ пам'ять детямъ своимъ, и внукамъ, и всему потомству» [3, с.321].

Однією із важливих цивілізаційних характеристик є родичання. Дід, баба, батько, мати у великих сім'ях підтримували патріархальну владу голови сім'ї, що диктувалося правом розподілу спадку. У значну залежність від свекрухи потрапляла невістка, повністю підкорялася їй, тому, що та розпоряджалася усім домашнім майном, продуктами, розподіляла заняття по дому між жінками. Місце вітчима і мачухи, зятів, приймків, дядьків і тіток, сестер, братів, племінників, онуків у козацький період ще вимагає предметного дослідження.

Батьки намагалися рано одружити дітей. Для дівчат шлюбний вік розпочинався з 12, хлопців 15, а фактично з 15 і 18 відповідно. Щодо статево-вікових відносин зазначимо, що типовою різницею у віці чоловіка і дружини було 20 років, досить часто шлюбний вік для чоловіків цієї групи був 35 років, для жінок – 15 [1, арк.147]. Наречених намагалися знайти у родинах, рівних за економічним станом. Згода наречених була не обов'язковою, але з нею рахувалися. Згода батьків була обов'язковою і у разі самовільного шлюбу вони втрачали батьківське благословення і спадок. Сім'ї було багатодітні, але через відсутність медичної допомоги, епідемічні хвороби була висока дитяча смертність.

Первинною формою поселення було займище, яке складалося внаслідок захоплення та присвоєння безгосподарської пустопорожньої землі. У XV–XVI ст. в Україні переважали однодвірні і малодвірні сільські поселення – урочища, селища, городища, хутори. Поступово вони розросталися у багатодвірні села. Деякі села були помісними, тобто з центральною садибою власника, а деякі – вільними. Після земельної реформи 1557 р. поширилися фільварки – маєтки, кожне село виступало як певна господарсько-поземельна одиниця, у якій відводилися земля для мешканців («волоки»), земля для використання на правах оренди, ділянки для церкви, корчми та млина. Головним типом поселень в Україні були село та хутір.

Подвірню-спадковий спосіб володіння землею співвідносився з найдавнішим планом розташування дворів у поселеннях, особливо в лісовій смузі, був рядовий чи лінійний. У міру розростання малодвірних поселень садиби ставили в ряд, витягуючи їх вздовж берега річки, озера чи яру. З розвитком доріг та торгівлі двори вибудовували вздовж дороги. У київському і чернігівському Поліссі поруч з вуличними існували поселення неупорядкованого плану, а також змішані форми [38, с.58]. У лісостеповій зоні переважно були поселення неупорядкованого плану. Це зумовлено процесом вільної колонізації, слабким розвитком феодално-кріпосних відносин і низькою населеністю краю. Долинний і водороздільний тип розселення в умовах пересічного рельєфу місцевості, складної сітки річок, струмків та балок, при орієнтації хат за сторонами світу – все це становило складне планування українського села з хатами, розкиданими по балках ярів, на схилах та горбах.

Зовнішньою ознакою міста були кріпосні стіни. У центрі міста розташовувалися унікальні капітальні споруди, головним чином культової архітектури – церкви, іноді монастирі [8]. У Чернігові і Полтаві монастирі знаходилися в центральній частині забудови міст [37, с.907], а один з чернігівських монастирів – на окраїні. Монастирі також будувалися поблизу та за межами населених пунктів (Лубенський Мгарський, Межигірський).

Проміжний стан між міськими і сільськими поселеннями займали містечка. У центрі містечка знаходилася торгова площа з лавками, церква. На Полтавщині центральні вулиці мали правильне кварталне планування, а околиці забудовані у сільському вигляді [5, с.275; 13].

В умовах існування козацької держави жили і активно діяли шість поколінь. Дослідження біосоціальної підсистеми включає відтворення населення, утворення груп, каст, класів (у зв'язку з цим відзначимо особливу роль станово-представницьких

зібрань (козацькі ради – український варіант цих зібрань) як одного із елементів унікальної європейської цивілізації [14, с.203]), форми колективного життя і спілкування. Незамінними джерелами у вивченні цих питань є сповідальні і метричні книги церков, Румянцевський опис.

Переважаючими формами територіального розселення західної цивілізації є мезо-територіальні комплекси. Особливістю розселення козацтва були хутори як основа ведення господарчої діяльності.

Масові переходи козаків правобережних полків на Лівобережжя з одного боку насичувало людністю уже заселені території, з іншого, сприяло освоєнню нових земель. Це видно на прикладі переходу козацтва і міщанства Чигиринського полку до південних сотень Миргородського полку і Прилук, Сосниці, Канівського – до Переяслава, Золотоноші, Бубнова, Келеберди Переяславського, Слабина Чернігівського полків, Корсуноського – до Конотопу Ніжинського полку, Смілянської і Хмельвської сотень Лубенського, Уманського – у Ромни Лубенського полку і орільські сотні Полтавського полку, Білоцерківського – до Козельця Київського і Опішні Гадяцького полків, Брацлавського – до Миргороду.

Одним з важливих проблем цивілізації є цивілізаційний кордон. Стосовно цього зазначимо, що вихід козацтва за межі свого кордону приводив до поразок. Прикладом можуть слугувати походи гетьманського війська, коли українці західного регіону готові були допомагати своїм одноплемінникам, але організувати полково-сотенну систему там не змогли та і не могли – козацтво вийшло за свої цивілізаційні межі [22].

Економічна підсистема характеризується господарською культурою, матеріальною культурою побуту, виробництвом, яке дає змогу задовольнити різні потреби, головними з яких – їжа, одяг, житло, обміном продуктів і послуг, системою комунікацій, технікою, виробничими підприємствами, системою планування і регулювання економіки, організацією географічного простору, кліматичними умовами, освоєнням земель, грошовим обміном, кількістю галузей, транспортом, зв'язком, будівництвом. Виходячи з цього привертають увагу показники кількості спеціальностей і спеціалізацій як у виробничій, так і невиробничій сферах, індекси несільськогосподарського, невиробничого населення, інтелігенції.

Враховуючи землеробський характер основу харчування становили хлібні, борошняні та круп'яні страви. Їх доповнювали продукти скотарства, рибальства, садівництва та овочівництва. Головним компонентом їжі був хліб і борошняні вироби, які залежали від сорту муки та способу приготування.

Щоденно вживалися малокалорійні овочі. Найбільш поширеним вважався овочевий борщ, головними компонентами якого були буряк та капуста. На Полтавщині борщ був густим – заправляли його розтертим пшоном чи мукою. Навесні варили зелений чи шавлевий борщ зі свіжої зелені: шавлю, лободи, кропиви, листя буряка, петрушки, кропу, заправляючи їх салом. Часто готували капусняк – суп з квашеної капусти та картоплі, заправлений пшоном. Овочевий суп з борошняними чи круп'яними добавками називався юшкою. У 1766 р. у господарстві Сулим у Баришівці взимку зберігалися: огірки в бочці, капуста шаткована, вінки цибулі, морква, бруква, картопля [15, с.334].

Готували страви з вареного гороху та квасолі. Після смерті вдови полковника Сулими у Баришівці у 1766 р. під час опису майна у амбрах були зафіксовані: просо, пшениця, пшоно, борошно гречане, мак, ячмінна крупа, горох, сіль кримка, мед у джжах, патока, вошина, сало, дьоготь, солод, конопляне сім'я, льон, сир, масло, у пекарні – оцет [15, с.331, 332].

Фрукти та ягоди вживали свіжими, сушили, варили компоти (узвари), готували начинку для пирогів та вареників. Споживалося свіже і кисле молоко, а також молочні продукти (сир, масло, сметана). У районах, де були вівці з кислого молока готували бринзу.

М'ясні страви основна маса населення вживала лише у святкові дні. Цьому сприяли численні та довготривалі пости: великий піст перед Великоднем (7 тижнів), Петрівський піст (від 3 до 6 тижнів), Успенський піст (2 тижні), Пилипівський (6 тижнів), крім того постилися в понеділок, середу і п'ятницю. Загалом постилися, тобто не вживали м'ясних та молочних продуктів, близько половини календарного року.

Свиней частіше забивали на м'ясо, ніж велику рогату худобу. На свята різали свійську птицю. У 1766 р. у господарстві вдови полковника Сулими було 5 пав, 2 лебеди, 30 індиків, 97 гусей, 70 качок, 80 курей, 10 свиней, 13 поросят, 24 великої рогатої худоби, 20 овець, 19 кіз, 9 коней [15,с.332]. М'ясо намагалися заготовлювати: його солили, коптили свинячий окіст. Лише в багатих сім'ях посіченим м'ясом з кашено начиняли голубці. Традиційними святковими стравами були холодець, м'ясні та кров'яні ковбаси та ковбики (сальтисон, кендох) (один ковбик на Полтавщині у 1777 р. коштував 30 копійок, що було варто трьох старих гусей чи пів кабана [15,с. 324–325]). Сало заготовляли, здір перетоплювали на жир.

Особливе місце в раціоні, особливо в прирічкових районах, займала риба. Її смажили, варили, тушкували, солили, сушили, в'ялили.

Улюбленим напоєм був квас, повсякденним – компот з сушених фруктів та ягід (узвар). Старовинним ритуальним напоєм був «мед» – кип'ячений з водою, іноді настояний на хмелю. До кінця XIX ст. на свята вирили пиво.

У господарстві мали горілку, домашні настоянки, виноградні вина. У господарстві полковниці Сулими у 1766 р. був мед, слив'янка, вишнівка, грушевий квас [15,с. 334]. Мед у це господарство йшов з 85 вуликів, розміщених у садку [15,с.334]. При млині Бочечківському Сулими тримали льодовню з пивною бочкою [15,с.335]. При хуторі Макарівському у 1766 р. Сулими тримали винокурню у три котли, а в коморі при винокурні утримувалися 53 свині та 2 чухонські свині з приплодом 9 поросят [15,с.335].

Чай не набув широкого розповсюдження, його вживали лише представники еліти. Так, у 1766 р. у Баршівці після смерті вдови половника переяславського Сулими Параски Василівни були описані «мед чаю полбутилки простої стекляной», два глиняних чайники, чайник червоний мідний, чайник жовтий мідний і чайник ценовий [15,с.328]. Замість чаю переважно запарювали листя м'яти, липи, звіробій, смородини, шипшину, вишню, малину.

Для приготування їжі піч топили два – три рази, ніколи не полишаючи їжі на наступний день. Зазвичай, щоденний раціон – сніданок, обід, вечеря, а влітку, іноді, полудень чи підвечір [23;16], – різнився в залежності від статків.

У сільському господарстві домінували зернозбирання і скотарство, потім – птахівництво, рибальство, овочівництво, лісництво, виноградарство, вирощування тютюну, бджільництво, мисливство.

Європейська господарська культура виросла з міста – цехового ремесла, російська – з общини. Господарську культуру Гетьманщини не можна віднести ані до тієї, ані до іншої – вона самотня – поєднання цехової культури міста і хутірської. Як бачимо, у Борисполі цехмістром кушнірського цеху був шляхтич Андрій Мухомор (1655 [25,с.52]), у 1667 р. ремісники і теслі у Кобиляках постановили утворити теслярський цех [2,арк.1]. Затвердив цей цех полковник полтавський Федір Жученко. Поряд з цеховим розвивалося і хутірське господарство. 23 липня 1653 р. полковник переяславський Тетера продав товаришу Переяславського полку мешканцю борисільському Федору Дубровенку хутір під Борисполем Павла Білого Паустовський «на поратунок долгов» за 5 коп [25,с.48].

На черзі комплексне дослідження бюджету Гетьманщини. Крім збору податків необхідно дослідити статті видатків та їх результативність.

Що стосується господарської спеціалізації, то центральною проблемою є аналіз кількості цехів і цеховиків, що можливо лише через укладення єдиної комп'ютерної бази даних. Комп'ютерну базу варто створити з метою дослідження кількості та географії знаходження млинів, які в XVII–XVIII ст. будувалися лише з гетьманської дозволю.

Розглядаючи основні тенденції еволюції діяльності козацької старшини протягом середини XVII–XVIII ст., вчені встановили, що саме економічні потенції нового зверхнього шару поставили старшину в становище нових поміщиків [36]. Процес цей визнається в українській історіографії як цілком закономірний. Та як не парадоксально, економічна сфера діяльності старшини все ще залишається до кінця не вивченою, не останнє місце у цьому зв'язку має аналіз Генерального слідства про маєтки [39], Румянцевського опису [32;30]. Чекають своїх дослідників проблеми землеволодіння та промислових об'єктів (мануфактура, млинарство, винокуріння) власності старшини, еволюція її взаємовідносин з іншими станами тогочасного українського суспільства,

вплив старшини на розвиток краю, виявлення економічного стану різних категорій старшини, особливо сотенної і неурядової.

Здійснені лише перші спроби характеристики гетьманських палаців, архітекторів в Гетьманщині. Статки старшини, розміри і тип маєтки, скільки селян працювало, яка продукція і в яких об'ємах вироблялася, що вироблялося на продаж, як організовувалися ярмарки, збір на них податків поки що залишаються поза увагою дослідників.

У системі планування і регулювання економіки більша увага приділялася російському втручанням, а ніж внутрішнім регулятивним процесам. Еволюція рангових маєтностей і рангових селян досліджувалася лише в окремі історичні періоди та в окремих місцевостях, а комплексного щодо часу і території спеціального дослідження бракує.

У зв'язку з необхідністю вивчення питань невиробничого населення та інтелігенції варто розглянути комплекс проблем щодо священників, ченців, дияконів, паламарів у церквах та монастирях Гетьманщини. Списки ченців у монастирях дають змогу проаналізувати соціальне походження, вік вступу до монастиря і термін перебування в ньому, вік смерті. Кропітке дослідження дозволить в майбутньому визначити кількість ченців як в цілому, так і стосовно кожного монастиря зокрема. На цьому ж етапі дослідження зазначимо лише, що кількість ченців в монастирях була незначною.

Політична підсистема характеризується інституціалізованими відносинами між людьми, тобто системою права, звичаїв, організації влади і управління, громадянського життя, партій, громадських рухів.

Принцип «привілеї за службу» споріднював українську козацьку старшину з чиновництвом. Особливо це стало відчутним, коли старшина почала професійно займатися діловодством, а не лише виконувати функцію військового управління. Сприяло цьому те, що до старшини потрапляли і урядники міської, земської, судової (тобто цивільної) адміністрації. Таким чином відбулося розширення старшини за їх рахунок, а через них і нівелювання козацької старшини і російського чиновництва. Підтвердженням цього є той факт, що під час реєстрації української старшини, як дворян у родовідних книгах, зазначалося, що частина із них рахувалася за військовим відомством, а друга частина – на цивільній службі.

Якщо, на відміну від російської еліти, чини для частини українського козацтва не були самоціллю, то цього не можна сказати про старшину. Її вабила суттєва різниця матеріального стану різних рівнів чиновництва, можливість не через знатність походження, а за принципом особистої відваги і службових заслуг досягти кращого статусу.

Одним з найважливіших напрямів дослідження стало вивчення державотворчої діяльності козацької старшини, в першу чергу функціонування установ української держави. Заслугове на подальшу увагу дослідників питання діяльності Генеральної військової канцелярії [4;29], Генерального військового суду, Скарбової канцелярії, канцелярії Генеральної військової артилерії, їх внутрішньої структури, особового складу, вирішення ними державних та військових справ, а також відповідним їм полкових інституцій – полкових канцелярій, полкових судів, полкових рахункових комісій, полкової артилерії. Якщо дослідження козацької старшини під час правління першої Малоросійської колегії розпочалися [10;11], то поза увагою лишаються такі періоди діяльності старшини як її участь у роботі уряду Міністерського правління, другої Малоросійської колегії.

Переважаючими політичними структурами Гетьманщини було міське, сільське, козацьке самоуправління громадян, республіка на рівні державного управління. Переважаючою соціальною структурою (соціальною основою) був вільний озброєний люд, який будує своє життя на основі козацького (дружинного) побуту, але община не була соціальним фундаментом.

Козацтву властивим було заперечення монархічного управління для своєї самоорганізації і відсутність монархізму як соціальної цінності. Російські дослідники дійшли висновку те, що «Самодержавие, т. е. формирование сильного центра, стоящего вне политической борьбы и считающегося неприкосновенным. Является главной характерной особенностью политической культуры Московского государства, возникшего в конце средних веков» [33,с.117]. В Україні були зовсім інші обставини. Відмінність української і російської політичної культури того періоду полягала в тому, що полі-

тичний стрижень в Українській козацькій державі – гетьманство – завжди стою в центрі політичної боротьби і, тим паче, нічого спільного не мало з недоторканністю монархічної влади. Боротьба за гетьманську булаву була суттю політичної боротьби в Україні і до того часу поки така боротьба мала сенс, існувала держава.

Козацькі ватаги – еволюціонували у громадсько-політичне об'єднання – Запорозька Січ, яка вела не лише внутрішню, але і зовнішню політику. Цьому сприяла наявність серед січовиків козацько-шляхетського угруповання, де були представлені освічені люди. Лише у Межигірському монастирі поминалися роди запорожців-шляхтичів Михайла Почаївського, Івана Кондратенка, Федора Федорки, Стефана Решетило, Федора Москова, Олексія Вербицького, Данила Шквира, Захара Купця, кошових Івана Хомича, Івана Малашевича, Івана Білицького, осавулів Гаврила Семеновича, Данила Гладкого [19].

Відсутність серед козацької старшини представників неправославного віросповідання засвідчує жорсткий підхід у релігійному питанні. Представники польських католицьких родів отримували уряди лише як нагороду після переходу до православної віри, всі старшини-євреї були вихрестами, це ж стосувалося і татар.

Стосовно періоду Національно-визвольної війни дослідники подають кілька класифікацій політичних угруповань: «радикальне, національно-патріотичне й помірковане, що перебували на діаметрально протилежних позиціях у підходах до створеної моделі соціально-економічних відносин і політичної форми правління» [35, с.214]. До радикального угруповання традиційно зараховують М. Кривоноса, Д. Нечая, М. Гладкого, Л. Мозирю [35, с.216], але всі ці діячі належали до часів гетьманування Б. Хмельницького і загинули протягом 1649–1652 рр.

Виходячи з класифікації старшини та їх угруповань за походженням, часом і тяглістю отримання старшинського уряду, внутрішньотрадиційних регіональних підходів, зовнішньополітичної орієнтації, відзначимо її неоднорідність. У зв'язку з цим привертає увагу той факт, що головним джерелом її формування була покаянна шляхта. За часом отримання урядів вони розподілялися на старшину дореволюційного часу і періоду революційних перетворень, за регіональними особливостями – старшину центрального (корінних полків), західного (козацько-шляхетських полків), північно-східного (полків Чернігівського воєводства), південно-східного (полків січової орієнтації і впливу). За зовнішньополітичними симпатіями і орієнтаціями старшина поділялася на самостійницьку, пропольську, промосковську, протурецьку, протатарську.

Віднаходимо іншу класифікацію згідно з зовнішньополітичними симпатіями. «Відтоді й до кінця Гетьманщини утворилося та існувало кілька традиційних «партий»: кримська, шведська, московська і польська. За Виговського лідерами цих партій були: П. Тетеря та І. Груша – польської, М. Пушкар та І. Барабаш – московської, Г. Лісницький – кримської, Ю. Немирич (до листопада 1657 р.) – шведської» [41, с.118], – підсумовує свої погляди з цього питання дослідник Т. Яковлева. Зазначимо, що в той період за зовнішньополітичною орієнтацією, крім самостійницької, чітко проявили себе в козацькому середовищі лише пропольська (І. Виговський, І. Груша, П. Тетеря) та промосковська (М. Пушкар, І. Безпалый, С. Голяховський, І. Силка) орієнтації. Шведська орієнтація, до якої більш схильні були старшини полків Брацлавщини, може розглядатися як різновид самостійницької. Протурецько орієнтованої частини старшини в цей період виявити не вдалося, хоча гетьман Виговський здійснював спробу пошуку васальної залежності від Туреччини [18]. Використання кримської карти під протекторатом султана було традиційною козацькою політикою.

Нагальним завданням є ґрунтовне дослідження військового аспектів діяльності козацької старшини, особливо під час польських походів 30 – х рр. XVIII ст., Семилітньої війни, російсько – турецьких війн другої половини XVIII ст.

Питання дипломатичні, хоча й перебували у полі зору багатьох вітчизняних та зарубіжних дослідників, однак роль старшинських угруповань і окремих старшин на міжнародній арені вивчені все ще недостатньо.

Чекають своїх дослідників проблеми політико-правового статусу козацької старшини і пов'язане з цим питання про збереження статусу шляхти. Українські історики простежили процес еволюції козацької старшини в стан шляхетства, а потім – дворянства, визначили основні її чинники соціально-економічні, юридич-

ні, соціально-психологічні. Найбільша увага науковців була сконцентрована на вивченні співвідношення соціальних та національних чинників у поведінці старшин. Незважаючи на різні оцінки в історичній науці цієї основної, на нашу думку, дилеми, яку дослідники намагалися вирішити комплексно, вона в цілому вирішується на користь соціально-економічних важелів. Саме протиріччя соціально-економічного характеру в середовищі козацької верстви на негативний вплив геополітичного чинника українські історики пов'язують з втратою старшиною позиції еліти нації, що мало, у результаті, негативний вплив на долю Гетьманщини взагалі.

Культурна підсистема включає в себе духовне життя, створення і поширення кодів – лінгвістичних, етнічних, естетичних, наукових, релігійних та інших, тобто вся область символів, знаків, норм, цінностей, що забезпечують комунікацію людей.

У зв'язку з цим на перший план виходять вивчення ролі воєни, інформації і суспільна свідомість, організації освіти, шкіл при монастирях і церквах.

Найосвіченішими були священики, а в козацькому середовищі – канцеляристи, військові, пізніше до них додалися – полкові. Так, у 1663 р. за наказом бориспільського сотника у місцевого священика Корнилія забрали багато книг, серед яких Євангелія, «книга трофолою друкований шестодникос», апостол острозького друку, две триоди, постной и кольоровий, друковані, євангеліє учительне, служебник великий київський, менея «общая ключ», ермолой, псалтир друкований [25, с.95]. Гетьманщина не давала виходу науковим потребам окремих представників, тому відбувався «відтік умів», що особливо показово у медичній сфері.

Моноетнічний склад козацької спільноти Гетьманщини [21] становив основу національної мовної безпеки і загалом стійкості культурної підсистеми, що було зруйновано в наступний історичний період [20].

Культурологічними критеріями є наявність елітної культури, тобто культури населення, безпосередньо не пов'язаного з виробництвом. До проявів такої культури належать літописи. Автономістичні ідеї характерні для Львівського [12], Хмельницького, Межигірського, Острозького літописів [6]. Останній охоплював період з 1636 по 1650 рр. і вийшов з-під пера ченця з оточення відомого українського православного діяча на Волині І. Бережанського [17, с.121], який після придушення повстання острозьких міщан у 1636 р. втік до Києва [26]. Автором Львівського літопису вважається М. Гунашевський [9; 17, с.121], Межигірського – настоятель монастиря Ілля Кошаківський [17, с.121]. У 1673 р. Теодосій Софонович закінчив свій твір «Кройнікка з літописцов стародавніх» [27]. Автор стоїть на позиції тяглість державотворчого процесу: Київське князівство, «Галич – другий Київ», козацька держава.

Ще необхідно визначити відсоток осіб, належних до елітарної культури, їх здатність до об'єктивізації, збереження і трансформації знань. Нещодавно з'явилися дослідження щодо світогляду козацької старшини. Проте вважати, що це питання вичерпане, не варто. Світогляд (розумова діяльність, духовне начало) протягом шести поколінь явище не стало, а динамічне. Його слід досліджувати стосовно кожного покоління окремо, при чому навіть за такого вивчення необхідно виділяти періоди. Застосування методу періодизації – неодмінна умова світоглядних досліджень. Світогляд козака чи старшини за часів Богдана Хмельницького і в момент падіння Чигирини – це зовсім різні речі, вже не кажучи про світогляд військового канцеляриста 30-х років чи полкового старшини 60-х років XVIII ст. Слід дослідити історичний, географічний, медичний та інші світогляди як складові світосприйняття. Зрозуміло, що вивченню цих складних проблем має передувати чітке визначення емпіричних показників персонального складу еліти Гетьманщини: козацької старшини, міщанської верхівки, ієрархії церкви.

Ступінь раціоналізації культури в Гетьманщині – здатність розглядати явища логічно; відсоток письменних; частка володіючих іноземними мовами; кількість тих, хто навчався і строки навчання – в українській історіографії досліджувалися лише дотично.

Емоційна основа (чесноти і пороки) козацтва характеризується активністю. До чеснот належали незалежність та енергія, які і становили суспільну цінність для козацтва. Серед пороків зазначаються особиста гордість, схильність до самоуправства, роздорів. Козацтво властиве перетворення природи з метою підкорення людській спільноті, що було елементом європейської цивілізації. Праця визнавалася як засіб перетворюючої діяльності, а не спосіб збагачення. Багатство не належало до суспільно-духовних

цінностей, що відрізняло козацтво від шляхти і було наріжним каменем протистояння протягом 1657–1687 рр. у конфлікті покозаченої шляхти з самим козацтвом.

Відносна свобода від релігії була провідною для основної частини членів суспільства, тому умовно названа «козацька цивілізація» за цим критерієм є підваріантом західної цивілізації. Відмінність її від східної в тому, що служіння зовнішнім силам, переважання релігійного мислення, пізнання не пов'язані з теософічною ідеєю. Чиста філософія і чисте мистецтво – набагато ближче козацтву. У зв'язку з цим варто детально проаналізувати такі показники, як кількість козаків на одну церкву, на одного священика, відсоток священиків з козацтва і причини такого стану. Відсоток колишніх козаків у монастирях і причини їхнього перебування там (духовно-релігійні чи життєво-традиційні), місце і роль релігійного дуалізму.

Дослідження цивілізаційних показників розвитку Української козацької держави – наступний етап розвитку української історіографії цього напрямку.

Список використаних джерел

1. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 193. – Оп. 2. – Спр. 784.
2. Там само. – Ф. 223. – Оп. 1. – Спр. 308.
3. Автобіографія южно-русского священника 1-й половины XVIII ст. // Киевская старина. – 1885. – № 2. – С. 328.
4. Апанович О.М. Генеральна канцелярія // Неопалима купина. – 1995. – № 1–2. – С. 140–142.
5. Арендаренко Н. Записки о Полтавской губернии. – Полтава, 1849. – Ч. II.
6. Бевзо О.А. «Львівський літопис» і «острозький літописець» як джерело для вивчення історії України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. // З історії суспільно-економічного розвитку та класової боротьби на Україні (XVI – початок XX ст.). – К., 1960.
7. Блок М. Апологія історії или ремесло историка. – М., 1986.
8. Вечерський В. Спадщина містобудування України: теорія і практика історико-містобудівних пам'яток охоронних досліджень населених місць. – К., 2003. – 560 с.
9. Герасименко Н.О. Гунашевський Михайло Гнатович // Енциклопедія історії України. – Київ: Наукова думка, 2004. – Т. 2. – С. 254.
10. Горобець В.М. Малоросійська колегія та реформи державного устрою України. 1722–1727 рр. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1993.
11. Горобець В.М. Малоросійська колегія та фінансова реформа на Україні-Гетьманщині // Середньовічна Україна. – К., 1994. – Вип. I.
12. Грушевський М. О так называемой «Львовской летописи» (1498–1648) и её предполагаемом авторе // Известия АН СССР. – Серия 7. Отделение общественных наук. – 1931. – № 4.
13. Гудченко З.С. некоторые особенности архитектуры местечек Украины (конец XVII – начало XX вв.) // Советская этнография. – 1978. – № 5.
14. Гутнова Е.С. Сословно-представительские собрания средних веков в истории европейской цивилизации // Цивилизации. – М., 1995.
15. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. Зб. док. – К.: Наукова думка, 1993.
16. Иваница А. Домашний быт малоросса Полтавской губернии Хорольского уезда // Этнографический сборник. – СПб, 1853. – Вып. 1. – С. 347–349.
17. Калакура Я. Українська історіографія. Курс лекцій. – Київ: «Генеза», 2004.
18. Кіржасв С., Ульяновський В. причинок до студії української орієнталістики 1920–1930-х років: незнаний збірник «Україна і Схід» // Україна в минулому. – К. – Львів, 1993. – Вип. IV. – С. 83–84.
19. Кривошея В. В. Монастирські синодики як джерело до історії Запорозького козацтва // Січеславський альманах. – Дніпропетровськ: НГУ, 2010. – С. 47–58.
20. Кривошея В. Еліта нації і еліта суспільства (або деякі питання української генеалогії) // Розбудова держави. – 1997. – № 11. – С. 48–55; 1998. – № 1–2. – С. 98–105.
21. Кривошея В. Етнічний склад української козацької старшини (1648–1782) // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – Збірник серії «Політологія і етнологія». – Вип. 2. – К., 1997. – С. 37–45.
22. Кривошея В.В. Соборність України: становлення ідейних засад (середина XVII – початок XX ст.) // Українська соборність: Ідея, досвід, проблеми (До 80-річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.) / Збірник. – К., 1999. – С. 50–60.

23. Левченко М.М. Несколько данных о жилище и пище южноруссов // Записки Юго-Западного отдела Географического общества. – М., 1874. – Т. 2.
24. Лучицкий И. Сябры и сябренное землевладение в Малороссии // Северный вестник. – 1889. – № 1–2. – С. 49.
25. Местечко Борисполе в XVII-м веке. Акти мейского уряда 1612–1699. – К., 1892.
26. Мищик Ю.А. Бережанський Петро Іванович // Києво-Могилянська в іменах XVII–XVIII ст. Енциклопедичне видання. – Київ: видавничий дім «КМ Академія», 2001. – С. 63.
27. Мищик Ю.А. Перший український історико-політичний трактат // Український історичний журнал. – 1991. – № 5.
28. Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения... 1897 года. – СПб, 1905. – Т. I. – Приложение.
29. Панашенко В. З історії національних державних інституцій: Генеральна військова канцелярія // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово мистецтво. – К.: «Генеза», 1998. – С. 252–276.
30. Петrenchенко І.Є. Любеч у 2 половині XVIII ст.: за даними описово-статистичних джерел // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. – Чернігів, 1997. – С. 207–209.
31. Пономарев А.П. Развитие семьи и брачно-семейных отношений на Украине. – К., 1989.
32. Путо О.І. Генеральний опис 1765–1769 рр. як джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1982. – № 7. – С. 143–147.
33. Симон Г. Мёртвый хватает живого. Основы политической культуры России // Цивилизации. – 1991. – № 4.
34. Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997.
35. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – К., 1999.
36. Ульяненко В. Соціально-економічний розвиток Сосницької сотні середини XVII – XVIII ст. Природні ресурси, сільське господарство, промисловість // Сіверянський літопис. – 2002. – № 5. – С. 29–36.
37. Х.П. Материалы для истории монастырей Полтавской епархии в 17–18 вв. // Полтавские епархиальные ведомости. – 1891. – № 23. – С. 907
38. Чижикова Л.Н. Украинцы. Материалы к серии «Народы и культуры». – Москва, 1992. – Вып. IX. – Кн. I.
39. Швидько Г.К. Ревізії маєностей як джерело з історії землеволодіння Гетьманщини першої третини XVIII ст. // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали других наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. – Дніпропетровськ: Промінь, 1997. – С. 20–26.
40. Яковенко Н. Шляхта в козацькій революції середини XVII ст. (полемічні зауваги до схеми В'ячеслава Липинського) // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. Матеріали другої польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12–13 жовтня 1995 р.). – Львів-Люблін, 1996.
41. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – К., 1998.

Кривошея В.В. Казацко-гетманское государство на цивилизационном фоне.
Проанализированы задачи исследования казацко-гетманского государства через цивилизационные оценки биосоциальной, политической, экономической и духовной сферы.
Ключевые слова: казацко-гетманское государство, цивилизационный подход, биосоциальная, политическая, экономическая, духовная сферы.

Kryvosheya V. The Cossack Hetmantate in the civilization background.
The article analyzes research objectives of the Cossack Hetmantate through the prism of civilization evaluations of the biosocial, political, economic and spiritual spheres.
Key words: Hetmantate, civilizational approach, biosocial, political, economic, spiritual sphere.